

ERGASHTIRUVCHI BOG‘LOVCHI VA YUKLAMALAR

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetining
Farg‘ona filiali akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
Parpiyeva Shohsanam Olimovna*

Annotatsiya: Davr va fanlarning taraqqiyoti tadqiqotchilar zimmasiga har doim yangimas’uliyatni yuklaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda erishilgan milliy istiqbol va jamiyatda yuz bergan ma’naviy – mafkuraviy o‘zgarishlar fanlar, xususan, o‘zbek tilshunosligi kabi fanlar oldiga muayyan talablarni qo‘ydi. Ma’lumki, tilda, chunonchi, uning grammatik qurilishida ham, millat ruhiyati aks etadi. Prezidentimiz **“Ona tilimiz – milliy ma’naviyatimizning bitmas tuganmas bulog‘idir. Shunday ekan, unga munosib hurmat va ehtirom ko‘rsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir.”** deb ta’kidlab o‘tganlar. Shunday ekan, bugungi maqola orqali ham o‘zimizning ona tilimiz, uning grammatik qurilishi, ya’ni yordamchi so‘zlar haqida fikr – mulohazalarimiz bilan yondashishni niyat qildik.

Kalit so‘zlar: So‘roq va taajjub yuklamalari; kuchaytiruv va ta’kid yuklamalari; ayiruv va chegaralov yuklamalar; aniqlov yuklamasi; gumon yuklamasi; inkor yuklamasi.

Yordamchi so‘zlarning o‘rganilish tarixi shuni ko‘rsatadiki, yordamchi so‘zlar sirasi masalasi ham oxiriga yetmagan. Ayrim birliklarning qaysi guruhga kirishi munozarali bo‘lsa (-ki, -kim, -gina), ayrimlarini muayyan guruhga hamma beistisno kiritsa-da, ba’zi vazifalari o‘z guruhi umumiy ma’nosiga mos kelmay qoladi. Biz ham maqolamiz orqali bu muammolarga to‘xtalib o‘tamiz. Bu maqolada ergashtiruvchi bog‘lovchilarning yuklama o‘rnida kelishi, yuklamalarni esa bog‘lovchi, jumladan, ergashtiruvchi bog‘lovchi vazifasida kelishini tahlil orqali tushuntirib boramiz. Undan avval, ergashtiruvchi bog‘lovchi va yuklama haqida, ularni kimlar o‘rganib, qanday fikrlar bildirganliklarini qisqacha izohlab o‘tsak. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar, asosan, qo‘shma gaplar tarkibidagi ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun ishlatiladi. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida ko‘p ishlatiladigan ergashtiruvchi bog‘lovchilar chunki, shuning uchun, agar, basharti, garchi, go‘yo, go‘yoki, ya’ni, -ki, (-kim) lardir. Bu bog‘lovchilar “O‘zbek tili grammatikasi” da qo‘shma gap tarkibidagi gaplar orasidagi turli munosabatlarni bildirishiga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Aniqlov bog‘lovchilari. Ya’ni, -ki (-kim) aniqlov bog‘lovchilari ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun ishlatilib, bosh gapda ifodalangan fikrni aniqlab, izohlab ko‘rsatadi: Hamida bonu to‘pni darvozaga shunday chapdastlik bilan urib

kiritdiki, buni ko‘rgan Xonzoda begim: — Balli, sherqiz! — deb qarsak chaldi. (Primqul Qodirov).

-ki aniqlov bog‘lovchisi ko‘chirma gapni o‘zlashtirma gapga aylantirib berish uchun ham ishlatiladi: O‘qituvchilar yig‘ilishida maktab direktori aytdiki, - o‘quvchilar zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan o‘qitilishi kerak, - deb.

2.Sabab bog‘lovchilari. Sabab bog‘lovchilari chunki, shuning uchun ergash gaplarni bosh gapga bog‘lab, sabab - natija ma‘nolarini ifodalaydilar: So‘ngra Zebilar oilasi singari bu oilada ham erkak bola yo‘q, shu uchun qo‘shni va qarindosh bo‘lgan bu bola hamma vaqt shu hovlida, u hovlidan ko‘ra ko‘proq bu hovlining dastyori va yugurdagi (Cho‘lpon).

3.Shart bog‘lovchilari. Shart bog‘lovchilari agar, agarda, basharti, mabodo, garchi shart va to‘siqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo‘lgan munosabatidagi shartni, shu bilan birga to‘siqsizlik ma‘nolarini anglatadi: Agarda uning yonida usta Olim bo‘lmaganda edi, ehtimol, u qay vaqtlargacha serrayib qolar edi (A. Qodiriy).

4.Chog‘ishtiruv bog‘lovchilari. Chog‘ishtiruv bog‘lovchilari go‘yo, go‘yoki bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko‘rsatadi, shuningdek, ayrim voqea – hodisalarni, ayrim otlarni bir – biriga solishtirish, o‘xshatish uchun ham ishlatiladi: U Otabekka yan kulib qarab turar edi – da, go‘yoki shu kulish bilan o‘z sehrining kuchi bilan faxrlanar edi (A. Qodiriy).

Ergashtiruvchi bog‘lovchilarning ma‘no turlari tilshunoslar R.R. Sayfullayeva va B. Mengliyevda ham xuddi mana shu tarzda beriladi.

Yuklama. Ayrim so‘z yoki gapga qo‘shimcha ma‘no jilosi (ottenkasi) berish uchun xizmat qiladigan yordamchi so‘zlar yuklamalardir. R.R. Sayfullayeva bu haqida quydagicha fikrlarni bildiradi: “Yuklamaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular so‘z yoki gapga so‘roq, ta‘kid, kuchaytiruv, ayirish – chegaralash, o‘xshatish kabi qo‘shimcha ma‘no beradi va funksional “bog‘lash” belgisiga nisbatan beqaror, o‘zgaruvchan sanaladi, ya‘ni “bog‘lash” belgisi unda bo‘lishi ham, bo‘lmasligi ham mumkin”. Shu bilan birgalikda yuklama yuqoridagi belgisiga ko‘ra ko‘makchi va bog‘lovchidan farq qilishini aytadi.

“O‘zbek tili grammatikasi” da gapga yoki ayrim so‘zlarga beradigan qo‘shimcha ma‘nolariga ko‘ra yuklamalarni quydagicha guruhlash mumkin:

- 1) So‘roq va taajjub yuklamalari;
- 2) kuchaytiruv va ta‘kid yuklamalari;
- 3) ayiruv va chegaralov yuklamalar;
- 4) aniqlov yuklamasi;
- 5) gumon yuklamasi;
- 6) inkor yuklamasi.

R.R. Sayfullayeva yuklamalarni 6 ga bo‘lgan bo‘lsa ham, lekin kuchaytiruv va ta‘kid yuklamalarini alohida bo‘ladi, gumon yuklamasini esa kiritmaydi.

Aniqlov bog‘lovchilarini o‘xshatish – qiyoslash deb olib, unga go‘yo, go‘yoki chog‘ishtiruv bog‘lovchilarini ham kiritib yuboradi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Bobomurodova A. Ona tili ta‘limi jarayonida o‘yin-topishmoqlardan foydalanish. T. : Musiqa. 2009.
2. A. G‘ulomov. Ona tili o‘qitish prinsiplari va metodlari. - T.: „O‘qituvchi“, 1992.
3. A. Zunnunov va boshq. Adabiyot o‘qitish metodikasi. — T.: „O‘qituvchi41, 1992.
4. Rafiyev A. , G‘ulomova N. Ona tili . T. , —Sharq, 2013.
5. Golish L. V. , Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T. , —Iqtisodiyot, 2012.
6. Ahmadaliyeva G. H. et al. YARIMO‘TKAZGICH MODDALAR VA ULARNING XARAKTERISTIKALARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 91-93.
7. N.Abdullayeva. O‘zbek va turk tillaridagi –mi yuklamasining qiyosiy talqini. O‘zbek tili va adabiyoti, 2014 – yil, 5 – son.